सहायक प्राध्यापक
सुरेश्वर सिंह

ए० एस० कॉलेज बिक्रमगंज
विषय — संस्कृत
कक्षा — B.A. part — I (HONOURS)
Paper — II

रामायणस्य साहित्यिक महत्त्वम्

प्रश्न — रामायणस्य काव्य वैशिष्ट्यं निरूपयत ?
अथवा
रामायणस्य साहित्यिकमहत्वं प्रतिपादयत ?

उत्तरम् — आदिकाव्यं वाल्मीकीयरामायणं संस्कृतवाङ्मयस्य अनुपमं रत्नं विद्यते। काव्य क्षेत्रे एतस्य विलक्षणं साहित्यिकमहत्वं वर्तते। तद्यथा —

(1) रसः — मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥
इति क्रौञ्चवधरूपिकारुणिकघटनातः उद्भूतरामायणग्रन्थे करुण रसस्य एव प्राधान्यम्।
"रामायणे हि करुणो रसः"
वीर-अद्भुत-रौद्रादयः अन्ये अङ्गरसाः।

(2) छन्दः — आदि कविवाल्मीकिमुखात् निर्गतस्य अनुष्टुप छन्दसः एव अत्र प्राधान्यम् वर्तते। सर्गान्ते उपजाति भुजङ्ग प्रयात — पुष्पिताग्रा — इत्यादीनि अन्य छन्दांसि अपि प्राप्यन्ते।

(3) अलङ्कार — रामायणे अनुप्रास-उपमा-रूपक-उत्प्रेक्षा-अनन्वय-अर्थान्तरन्या-सादि शब्दार्थालङ्काराः स्वाभाविकतया प्रयुक्ताः। तद्यथा —
(i) अनुप्रासः — "हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः"
(ii) उपमा — "समुद्र इव गाम्भीर्ये धैर्येण हिमवानिव"
(iii) अनन्वय — "गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमा।
राम-रावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥"

(4) भाषा भावश्च — काव्यसौन्दर्यदृष्ट्या भाषा सहजा सरला प्रवाहात्मिका वर्तते। राम-चरित्रवर्णनात् भारतीय संस्कृतेः अत्युत्कृष्टभावानां संग्रहः वर्तते ग्रन्थोऽयम्।
तद्यथा — "राज्यं समासाद्य यथा नरेन्द्रस्तथा प्रकाशे विरराज चन्द्रः"

(5) रामायणे पञ्चसन्धयः
बालकाण्डायोध्याकाण्डयोः — मुखसन्धिः
अरण्य काण्डे ———— प्रतिमुख सन्धिः
किष्किन्धा काण्डे ———— गर्भसन्धि —
सुन्दर काण्डे ———— विमर्श सन्धि —
युद्ध काण्डे ———— निर्वहण सन्धि —

सुग्रीव वृतान्तम् 'पताका' तथा च श्रमणा (शबरी) वृत्तान्तं 'प्रकरी' इत्यस्य उदाहरणम् इत्थं रघुवंशं, भट्टिकाव्यं, जानकी हरणं, उत्तर राम चरितं, बालरामायणमित्यादि, कालजयी ग्रन्थानां उपजीव्यत्वात् रामायणस्य [illegible]